

CÂHİZ'DA DUYUMSAMANIN ÖZNEL KARAKTERİ

Yunus Cengiz*

Duyumsamanın iki yüzü vardır: Biri fiziksel, zihnin dışındadır; maddi bir olay olarak nesneye yöneliktir. Diğeri ise zihinseldir ve nefsanî bir hareket olarak özneye yöneliktir. Bu iki yüz o kadar iç içedir ki onlar sahici olarak ayrıştırılamaz bir biçimde birdendir.¹ Duyumsamanın bir ilk hâlini ya da başlangıç noktasını saptamak mümkün değildir. Organizma ne boştur, ne de bir boşlukta nesneye yönelmektedir. Bir şeye ait olarak nesneye karşılaşmaktadır. Fizyolojik donanım, gereksinim, beklenti, korku, imgelem, hafıza ve tüm bunlardan oluşan ağa sahip olan organizmanın hareketi olarak duyumsamadan söz ediyoruz. Duyumsamayı sadece maddi ve fizyolojik bir süreç olarak görmeyeceğimize göre dıştan içe ve içten dışa yüzleri olan bir zihinsel hareket olarak konumlandırmak zorundayız.

Yine de her çözümleme teşebbüsünde olduğu gibi duyumsamanın zihinsel organizasyon içerisindeki işleyişini konuştuğumuzda modelleme düzeyinde bile olsa bu sürecin ne tür adımlarla vuku bulduğunu ve her bir adımda neyin akışa eklemelendiğini göstermek, böylece duyum, imgelem, bellek ve arzu gibi hâllerin, duysal verilere edindirdiği rezonansları izah etmek durumundayız. Ne ki sorun sadece bu da değildir. Her duyumsama biriciktir. Biricik koşullarda oluşmakta olup bilişsel arka planları açısından her biri ayrı ahvale sahip olan mümtaz özneler tarafından işlenmektedir. Dahası, her bir öznenin benzer şekildeki duyumsamaları da bir değildir. Dolayısıyla aynı türden olan fizyolojik akış farklı organizmalarda farklı bir şekilde gerçekleşmektedir. Böylece diğer tüm zihinsel hâller gibi duyumsamanın da öznel olduğunu söyleyebiliriz. J. Searle'ün de vurguladığı gibi öznellik, aynı zihin olayının farklı özneler tarafından farklı biçimlerde tasavvur edilmesini ifade eder. Örneğin, diş ağrısını herkes farklı bir şekilde tecrübe eder. Dinlenen bir şarkının sözlerinin zihindeki karşılığı da herkeste farklı bir şekilde ortaya çıkar.² O hâlde öznellik duysal verileri aşmaya yönelik ola-

rak organize olan ve bu yolla zihne sunulan verilerin ötesine geçmeyi sağlayan zihinsel hareketlerin yekûnunu ifade eder.³

Bu yazının amacı söz konusu zihinsel hareketleri ve onların işleyişini serimlemektir. Sorumuzu şu şekilde netleştirebiliriz: Ne oluyor da dışarıda son derece fizikal olarak yer alan duyu nesnesi zihinsel süreçlerden geçtikten sonra bambaşka hâllere dönüşmekte ve her bir biliş için özneliği temin etmektedir? Bu sorunun yanıtı bağlamında Câhiz'in metinleri dikkat çekmektedir. IX. yüzyılın Basra ve Bağdat'ında yaşamış olan Câhiz; kelimeler, felsefe ve bilimle uğraşmış olan bir edebiyatçıdır. Edebî karakter oluşturmak ve onları karşı karşıya getirmek ve onların tahlilini yapmak onun edebî eserlerinde yoğunluklu olarak temayüz eder. Bundan dolayı olacak ki psikolojik süreçlere ayrı bir ehemmiyet vererek; duyum, hayal, bellek, arzu, gereksinim ve korku gibi hâllere dair bilimsel ve edebî izahlar getirir. Zihinsel durumları işlerken, onların birbirleri üzerindeki etkisini ve farklı kişilerdeki görünümünü yoğun bir şekilde tartışır.

Duyumsamanın Mahiyeti

Platon ve Aristoteles gibi antik dönem filozoflara ait eserlerinin tercüme edilmeye başlandığı IX. yüzyılda Câhiz'in bu birikimle ilişkisi belli bir düzeyde olsa da duyumsama tasavvurunun oluşmasında bu eserlerin etkisinin açık bir şekilde literal düzeyde olduğunu söylemek zordur. Yine de tercüme hareketinin oluşturduğu iklimin de katkısıyla bu yüzyılın entelektüelleri olan kelimcilerin duyumsama konusunu yeterince tartıştıklarını ilk dönem düşünce tarihi eserlerinden anlamaktayız. Hatta, Mu'tezile'ye yaptığı ciddi tenkitleriyle bilinen İbnü'r-Râvendî'nin (ö. 301/913-14 [?]) ifadesine dayanarak bu dönem için konuşursak duyumsama konusunu en iyi bilen kesim, Câhiz'in da içinde yer aldığı Mu'tezile ekolüdür.⁴ Bu ekolün sadece metafizik değil fiziğe de aynı oranda ehemmiyet verdiğini dikkate alırsak İbnü'r-Râvendî'nin değerlendirmesinin haklı olduğu sonucuna varabiliriz.

İnsanı nefis ve bedenden ibaret olarak gören Câhız açısından duyum, idrak ve diğer tüm zihinsel hâllerin faili nefistir. Beden ise nefis için bir araç konumundadır. Ancak bu araçsallık bedenini değerini düşürmez. Zira bu tasavvurda, beden hem fizyolojik bileşenleriyle hem de nefsin dış dünyayla ilişkisini kurması hasebiyle sürekli olarak nefsi belirleyici düzeyde etkilemektedir. Böylece Câhız duyu organlarının değil nefsin duyum ve idrak olayını gerçekleştirdiğini açıklıkla belirtir. Birçok konuda olduğu gibi duyumsamanın keyfiyeti konusunda da Câhız hocası Nazzâm'dan ayrılmaz. O açıdan Nazzâm'ın işitmeye ilgili şu sözleri Câhız tarafından da doğrulanır: "Söz latif bir cisimdir, konuşandan zuhur eder, hava parçacıklarına çarpar, hava dalgalanır, onun biçimiyle biçimlenir ve kulakta serili bulunan perdeye çarpar. Perde, çarpan sesin biçimiyle (şekl) biçimlenir. Sonra hayale ulaşır, akli fikre arz edilir ve anlaşılır."⁵

Duyumsamanın koşullarını da ele alan Câhız'a göre görmeyi sağlayan ışığın nesnelere çarpmasıdır. Işığın farklı şekillerde nesnelere çarpması farklı türden renklerin oluşmasını sağladığını söylüyorsa da gerçekte var olan ile sırf ışıktan dolayı oluşan renkleri birbirinden ayırmanın zorluğuna dikkat çeker. Ses ise havanın sıkışması ve çıkabilecek bir yol bulmasından kaynaklanmaktadır. Duyumsamanın belli bir eşikte vuku bulabileceğini vurgulayan Câhız, eşigi aşan ya da buna ulaşamayan duyumların fark edilemeyeceğini de söyler. Görme ve işitmeyi karşılaştıran Câhız, görmenin işitmeye göre daha hızlı olduğunu bu sebeple gök gürlemesi şimşek çakmasından önce olmasına rağmen ilkin şimşekten kaynaklı görüntünün sonra gürleme sesinin duyumsanmasını görmenin işitmeye oranla daha hızlı olmasına kanıt sayar.⁶

Buraya kadar duyumsamanın sadece fiziksel sürecini ele aldık. Sürecin fiziksel olan bu kısmında bile Nazzâm'ın tasavvurunda öznel bir tecrübe söz konusudur. Ona göre "Yeryüzünde hiç kimse bir başkasının duyduğunu duymamıştır. Mesele bir kimsenin aynı suyla iki sefer yıkanamaması gibidir."⁷ Duyumsamanın fiziksel sürecine ilişkin Câhız'ın mülahazasının hocasınınkinden farklı olmadığını makalât eserlerinde anlamaktayız. Câhız açısından esas üzerinde durulması gereken yön, zihinde oluşturduğu etkilerdir. Zaten bu etkilerden dolayı

fail verileri aşabilmekte ve öznellik vuku bulmaktadır. Buna göre, beş duyu organı kanalıyla gelen şekiller kalpte bir araya gelir. Duyumsamanın faili nefis olduğu için duyuların bir araya gelmesi sadece duyuşal formların bir aradalığı anlamına değil onların çağrışımlar oluşturması, birbirleriyle ilişkilenmeleri ve birbirlerini kavramları anlamına gelmektedir. Aşağıdaki pasajda farklı duyuların bu ilişkisi edebî bir tarzda belirtilmektedir:

“Şarkıcı kızlar, gırtlaklarındaki sesi çıkarıp şarkısını dile döktüğünde bakışları kendisine yöneltir, kulakları kendisine kabartır, İşte o zaman kalp ona sahip olmak ister. Kulak ve göz yarışmaya başlar, şarkıcı kız hakkında topladığını kalbin hizmetine sunma hususunda. Kalbin sevgisinin huzuruna çıkarlar, topladıklarını boşaltmak üzere. Sevinçle beraber dokunma duyusu ortaya çıkar. Böylece aynı anda üç haz birleşir; başka bir şeyde birleşmeyecek kadar, duyuların benzerini hiç tatmadığı kadar.”⁸

Şarkıcı bir cariyenin başından geçenlerin anlatıldığı *Kitâbü'l-Kıyân* isimli eserde geçen bu pasajda farklı duyuların birbirlerini kavrayacak şekilde resmedilmiş olması dikkat çekmektedir. Buna göre farklı duyular nesnenin sadece bir formunu sağlayıp zihinde bir araya gelmemektedir. Her birisi birer işaretle bulunarak göstergeler birlerine bağlanarak tıpkı Vitteuil'in müziğinde kemanın ve piyanonun sonat içindeki duyumsanmalarının birbirlerini kavradıkları sıradaki gibi bir rezonans oluşturmaktadır.⁹ Görüntü sese, ses görüntüye ya da farklı duyularlar diğerlerine işaret ettiği için bu rezonans gerçekleşmektedir. Hem Nazzâm hem de Câhız duyumsamaların farklı işaret kabiliyetleri konusunda ısrarcıdır. Onlara göre duyumsama duyu organlarında değil nefste gerçekleştiği için bir nesnenin sesinden hareketle görüntüsüne ya da görüntüsünden hareketle sesine ulaşmak mümkün olmaktadır. Çünkü duyumsama; gereksinim, arzu, imgeleme ve belleğin oluşturduğu bir düzlemde gerçekleşmektedir. Hatıralar (*havâtır*) olarak ifade edilen ve duyumsama tecrübesinin zorunlu bir sonucu olarak oluşan bu düzlemin içerisinde belli belirsiz his ve düşünceler, arzular ve en ufak tecrübeler bile etkiler bırakıp da uyarımlar (*tenebbüh*) ve çağrışımlar meydana getiren zihinsel hâller içermektedir. O açıdan hatıralar olarak Türkçeye tercüme edilebilen *havâtır* basit anlamda “anılar” olarak değil bilinçli ya da bilinçdışı olarak birbirleriyle ilişkilenen birbirlerini zayıflatmak ya da güçlendirmek suretiyle devinim

içinde olan ve zihni hem cevval hâle getiren hem de belli-belirsiz bir şekilde uyarımlarda bulunan, dahası birer güdüleyici misyonunu üstlenen hatıralar olarak düşünmek gerekir.

Hatıralar: Duyumsamanın Yorumlanması

Câhız hatıralar (*havâtır*) konusunda çok ısrarcı davranır. Çünkü bunları duyumsama ile düşünme arasında bir düzlem olarak görür. Onun metinlerinde, “Ne kadar farklı duyu tecrübesi olursa o kadar hatıra ne kadar hatıra olursa o kadar etraflı düşünme gerçekleşir.” anlamına gelen birçok söz ve örnek bulunabilir ve bu yönde duyumsamanın çeşitlemesine ve hatıraların artırılmasına okuyucusunu teşvik ettiğini görebiliriz. Nitekim kendisi de müzik, mizah ve edebiyat gibi hayatın canlı yönlerini yazmaya özel bir ilgi göstermiş; körler, sağırlar, cimrililer ve hadımlaştırılanlar gibi hayatın dikkat çekici renklerini okuyucunun huzuruna koymuştur. Dahası pekâlâ basit olarak görebileceğimiz ama aslında önemsenmesi gereken pratikleri önermiştir. Nitekim “hatıralar” düşüncesini izah ederken bebeklik çağında olan çocuklara dikkat çekici şeylerin gösterilmesi durumunda hatıraların artacağını ve daha erken bir vakitte konuşacaklarını ve örnek olarak ise ateşin alevlenmesinin bebeklere gösterilmesini bir örnek vermiştir.¹⁰ Hatıralara ve duyumsama tecrübesinin etkisiyle ilgili olarak Câhız'ın şu ifadeleri düşüncesini toparlamaktadır: “Hatıraları (*havâtır*) en çok olanlar en çok dinleyen insanlardır, hatıraları en çok olanlar da en çok düşünenlerdir, en çok düşüneneler de en çok bilenlerdir ve en çok bilgi sahibi olanlar, eylemlerinde en doğru kararları verenlerdir. Nasıl ki pek çok yabancı şeyi görenler, en çok tecrübe sahibi olanlar ise...”¹¹

Duyumsamayı fiziksel olmasının ötesine taşıyan onun, ihtiyaçların yayıldığı bir arka planda gerçekleşmesidir. Câhız gereksinim ve duyuların yorumlanması arasında özel bir bağ kurar. Onun “Gereksinimler olmadan hatıralar artmaz.” şeklindeki sözünü ve metinlerin arasında serpiştirdiği anekdotları bu yönde değerlendirmek gerekir. Bunların birisinde bir bedevinin bir toplulukta yıldız çeşitlerini aktarmasından sonra, birisinin “Görüyor musun, nasıl da bizim bilmediklerimizi biliyorsunuz,” demesine karşılık bedevinin, “Annen seni ne mi yapsın? İnsan evinin çatısını bilmez mi?”¹² şeklinde Câhız'ın aktardığı diyalog tam da gereksinimlerin duyuşal tecrübelerin yorumlanması üzerindeki etkisini göstermektedir.

İnsanı nefis ve bedenden ibaret olarak gören Câhız açısından duyum, idrak ve diğer tüm zihinsel hâllerin faili nefstir. Beden ise nefis için bir araç konumundadır.

Duyumsamayı fiziksel olmasının ötesine taşıyan onun, ihtiyaçların yayıldığı bir arka planda gerçekleşmesidir.

Hatıralar düzleminin en büyük katkısı bir gerginlik sathı oluşturabilmesinden kaynaklanır. Nazzâm ve Câhız'ın düşüncesinde tüm fizik evreninde olduğu gibi hiçbir şey durağan değildir, devinim süreklidir. Devinim insanın içinde de sürekli devam etmektedir. Farkında olmayabiliriz. Ancak duyumsamalarımız başta olmak üzere korkularımız ve beklentilerimizden tutun da teorik mülahazalarımıza kadar tüm zihinsel hâllerimiz birbirlerini etkilemekte ve tahmin edemeyeceğimiz bir anda basiret/vidcan/sezgi olarak bilince kendisini sunmaktadır. Bu bilincin iki yönü bulunmaktadır. Bunlardan biri duygusal yönelimdir. Bir şeye ilişkin arzu, korku ve öfkedir, ya da epistemolojik bir yargıdır. Bunlardan sonra ise kuşku, duraksama (*tavakkuf*) ve gelgitler özneyi beklemektedir.

Basiret, vicdan ve sezgi olarak ifade edilen hatıralar düzlemi Câhız açısından bir bilgi oluşturmazlar sadece bilgi nesnesine ilişkin bir kanaat oluştururlar. Bu kanaatin bilgiye dönüşmesi ise aklın devreye girip de onları test etmesine bağlıdır. Test etmek deneysel olabileceği gibi mantıksal yoldan da yerine göre olabilmektedir.

Duyumsamanın Akılla İlişkisi

Duyumsama, hatıralar, arzu ve korku gibi süreçler olmadan aklın da olamayacağını en şiddetli tonda vurgulayan Câhız açısından akıl bir yetenek olarak doğuştan olsa bile onun aktif hâle gelmesi duyuşsal süreçlere bağlıdır. O açıdan aklın da duyumsamaya bağlı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu tasavvurda en ufak tecrübeler bile aklın gittikçe daha da olgunlaşmasını sağlamaktadır. Özne bunun farkında bile değildir. Şu metin aklın nasıl da deneyime bağlı olduğunu gayet iyi bir şekilde izah etmektedir: “Çocuk annesinden doğduktan sonra ergen oluncaya kadar farklı tecrübelerle karşılaşır, dünya kendisindeki ilginçlikleri ona bir bir gösterir. Her bir anında farklı bir bilgi edinir. Her gün farklı bir tecrübe edinir, dili kuvvet bulur, kemikleri ve eti sertleşir. Kendisine ninni söyleyen anneden, onunla oynayan sütbabasından, oynayan çocuklardan ve tedavi eden doktordan tutun da davetkâr olan nefsi-ne, yardımcı olan doğasına, onu sürükleyen şehvetine ve onu sarsan acılara kadar her birisinden bir şey öğrenir...”¹³ Bu pasajda ima edildiği gibi akıl hem genel olarak Mu'tezili düşüncede hem de Câhız'ın düşüncesinde tecrübe süreci boyunca insanda oluşan genel ilkelerdir. Bu sebeple bir taraftan akıl duyuşsal süreçte kaynağını bulurken, duyum maddi süreç olarak tek başına yorumlanamayacağından akla bağlı olarak bir anlam ifade etmektedir. O açıdan duyum ve akıl ara-

sında karşılıklı bir bağımlılık bulunmaktadır. Bununla birlikte Câhız açısından iki tür bilgi bulunmaktadır. Bunlardan birisi duyuşsal bilgidir. İnsan bu bilgiyle eşyanın dış yönlerini bilebilmekte ancak iç yüzünü fark edememektedir. İkincisi ise akli bilgidir. Bununla ise eşyanın işleyişinin iç yüzünü anlayabilmektedir. Bununla kastedilen şudur: Duyusal bilgi olayların neden ve sonuçlarının bilinmesini sağlamadığı için kanıtlamayı da içermez. Ancak akli bilgi eşyanın doğası ve neden-sonuç gibi hususlara odaklandığı için bütüncül ve gerekçeli olarak sonuca ulaşılmasını sağlar.

Câhız açısından bilgi, sadece önermeler sıralamak ve sonuca gitmek eyleminden ibaret değildir. Ona göre yukarıda verilen tüm işleyişten sonra bilgi, zihne hücum edersesine bir sezgi olarak vuku bulur.¹⁴ Başka bir ifadeyle bilgi yapay ve iradi olarak değil doğal bir zorunluluk içinde gerçekleşir. Câhız bu düşüncesinin anlaşılmasından hep dert yanmıştır. Çünkü bir açıdan insanın elinde olan bir açıdan da iradi olmayan bir süreçten söz etmektedir. Ancak aslında onun ne kastettiği bellidir. Yapılan hazırlıklar açısından insanın tercihlerinin süreci belirlediği, ama bir o kadar da iradi olmayan etkenlerin işin içinde olduğu ve sonucunun bir sezgi olarak gerçekleştiği bir süreçten söz etmektedir.

Sonuç olarak, Câhız'a kulak verildiğinde, etraflı ve derinlikle bir düşünceye sahip olmak ve farklı kabiliyetleri ortaya çıkarmak için hayatın dikkat çekici yönlerini müşahade etmenin yollarını aramak gerekir. Bu tecrübe farkında olmasak da hatıralar düzlemini teşkil etmekte ve bizi hayatın farklı gerekçeleriyle karşı karşıya getirmekte ve hiç ummadığımız imkânları önümüze serimlemektedir. ◀

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Felsefe bölümü.

1 Gilles Deleuze, *Francis Bacon Duyumsamanın Mantiği*, çev. Can Batukan, Norgunk Yayınları, İstanbul, 2009, 40.

2 Searle, *Bilinç ve Dil* çev. Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.23-24, 67-68.

3 Bkz. Gilles Deleuze, *Amprizm ve Öznellik*, çev. Ece Erbay, Norgunk Yayınları, İstanbul, 2008, 10

4 Hayyât, *el-İntisâr*, nşr. Henrik Samuel Nyberg, Mısır: Dâru'l-kütübü'l-Misriyye, 1925, 50.

5 Eşâri, *Makâlât*, 216; Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, 318.

6 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm Hârûn, Kahire: Cem'iyetü'r-rîâyeti'l-müttekâmile, 2004, 4/407.

7 bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, 126.

8 Câhız, “Kitâbü'l-Kıyân”, *Resâ'ilü'l-Câhız: el-Kelâmiyye* içinde, nşr. Ali Bû Mülhim, Beyrut: Dâr ve mektebetü'l-hilâl, 2004, 80.

9 Gilles Deleuze, *Francis Bacon Duyumsamanın Mantiği*, 67.

10 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, 119.

11 Câhız, “Hücecü'n-nübüvve”, *Resâ'ilü'l-Câhız* içinde, nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut: Dâru'l-cil, 1991, 4/239-240.

12 Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, VI, 31.

13 Câhız, “Kitâbü'l-Mesâ'il ve'l-cevâbât fi'l-ma'rife”, *Resâ'ilü'l-Câhız: el-Kelâmiyye* içinde, nşr. Ali Bû Mülhim, Beyrut: Dâr ve mektebetü'l-hilâl, 2004, 119.

14 Yunus Cengiz, *Doğa ve Öznellik Câhız'ın Ahlak Düşüncesi*, İstanbul: Klasik yayınları, 2015, 132-145.